

ГЕНЕЗА ІДЕЇ ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИ

БОРДУН-КОМАР Наталія Ігорівна - здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки НАВС

УДК 340.12

В статті освітаються истоки и становление идеи естественных прав человека в контексте философско-правовой истории Украины. Выявлены особенности юснатуралистического мышления украинцев.

Ключові слова: природні права людини, юснатуралізм, українська природно-правова традиція.

В основі міжнародно визнаних прав людини лежить ідея їх невід'ємності від природи людської особистості. Усі люди визнаються вільними та рівними щодо їх природних прав вже від самого народження і впродовж усього життя. Це означає, що права надаються і гарантуються людині не за якісь певні заслуги, не як істоті вищій чи досконалішій, – вони випливають з людської сутності (природи), а тому належать усім людям в однаковій мірі. Примат прав людини над законодавством базується на твердженні, що права людини є загальними незаперечними та самоочевидними правами людської природи. Заперечення цих прав людиною неможливе, оскільки воно було б запереченням її власної сутності. Держава зобов'язана визнати свободу людської особистості і її права, які безумовно належать людині як істоті духовній, а не надані їй владою. Природно-правовій доктрині характерне відстоювання таких ідеалів, як справедливість, свобода, рівність, добро. Людина – як істота розумна, моральна, духовна, творча і активна – не може існувати поза цими категоріями. Звідси випливає ідея невідчужуваності природних прав людини – на життя, свобо-

ду, на повагу до її гідності, на справедливе ставлення.

У філософсько-правовій думці України ідеали справедливості, рівності та свободи осмислювалися ще задовго до того, як категорія прав людини знайшла своє наукове та юридичне обґрунтування. Як зазначає М.Патей-Братасюк [1], українці здавна віддавали перевагу природно-правовій парадигмі, і з огляду на ментальні та історико-культурні особливості українського народу, українцям більш властиве юснатуралістичне мислення. Риси, споконвіків притаманні українському народові – духовність, релігійність, гідність, індивідуалізм, правдивість, толерантність, співчутливість, волелюбність, – були і залишаються міцним підґрунтям для утвердження норм і принципів природного права.

Однак, протягом тривалого часу українська правова наука виховувалась на засадах позитивістської правової традиції, яка заперечувала природне, позадержавне і позаполітичне походження прав, а отже – зневажала людину та її права. На необхідності переосмислення проблеми прав людини у руслі природно-правової доктрини неодноразово наголошували такі українські науковці, як Ю.Білас, М. Братасюк, С. Головатий, О.Івакін, М.Козюбра, М.Костицький, І.Майданюк, С.Рабінович, В.Селиванов та інші.

Природно-правова традиція українців бере свої витоки ще у філософському здобутку доби Київської Русі. На думку І. Майда-

нюк, ідея Божого світового порядку як однієї з основ природного права представлена ще у філософських поглядах мислителів того часу [2, с.91].

Найдавніші уявлення про людину та її місце у світі містились у міфологічній свідомості українців. Міфологічний світогляд не розділяв світи на природний, позаприродний і надприродний – вірилось в існування єдиного космосу як світу порядку, який протиставлявся світові безпорядку. Світовий порядок розглядався як боротьба двох протилежних начал – Добра і Зла, Світла і Тьми, Правди і Кривди, Життя і смерті. Специфіка давнього українського міфологічного світосприйняття свідчить про те, що українцям притаманно визнавати такий устрій, при якому абсолютно неприйнятними є будь-які прояви деспотизму і насилля; поважається окрема людина як джерело блага і добра; шанується свобода людей; заохочуються мудрість, правдивість, працелюбство, демократизм і терпимість.

Прийняття християнства дало праукраїнцям можливість долучитися до досягнень світової культури, визнати людину вершиною ієрархічної будови Всесвіту, усвідомити її значущість, що спричинило суттєві зміни у світогляді і свідомості людей. Тогочасне осмислення категорій рівності і справедливості можна вважати прообразом філософії права. Ідеї про природні якості людини, які впливають на правове життя суспільства, а саме ідеї про істину, правду, свободу відображені ще у публіцистичному творі «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона. У творі мислитель наголошує, що «Закон» (Старий Завіт; іудаїзм) є протилежним «Благодаті» (Новому Завіту; християнству). Закони суперечать людській свободі, адже їх дотримання передбачає рабське виконання зовнішніх наказів. Закони однібічні і не справедливі, вони не роблять людей кращими, а тільки породжують злочини. Свобода людини досягається через пізнання істини. Мислитель вважає, що час «закону» – це перехідний етап на шляху до «благодаті». Благодать – це Божий світовий порядок, який робить людей вільними і рівними перед Богом та людьми. Прийняття християнства на Русі є свідченням дії Промислу Божого,

вважав Іларіон. Актуальними для того часу були роздуми митрополита про те, що закон є вузьконаціональним, благодать же – універсальна, тож охрещена Русь є рівною з іншими народами.

В основі філософсько-правових поглядів, виражених у літописі «Повісті минулих років», лежить ідея протистояння добра і зла. Велика заслуга упорядника літопису Нестора в тому, що він не лише зафіксував історичні події княжої доби, а й намагався проаналізувати і пояснити їх. Усе в світі відбувається з волі Бога, а тому всі нещастя, які відбуваються з людьми, є справедливим покаранням Бога за здійснене зло. У своїх роздумах Нестор часто використовує такі правові категорії, як «добро», «правда», «любов», що дає можливість стверджувати про «природність» його правових поглядів [3, с.55].

Важливою пам'яткою літератури для українських дослідників прав людини є «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Слід зауважити, що Мономах одним із перших в історії європейської політичної думки вказав на обов'язки правителя стосовно своїх підданих (деякі ідеї про відповідальність монарха перед народом також знаходимо у Іларіона), у той час як у середньовічній Європі ще не існувало такого поняття, як «права людини» у їх загальнолюдському розумінні – здебільшого права належали лише вибраним соціальним групам. Мономах бачить людську особистість унікальною, своєрідною, самостійною, вільною і рівною. Захоплення людською неповторністю означало право людини бути самою собою.

Людське життя визнається самоцінним, звідси – заборона смертної кари і визнання невід'ємного права людини на життя: «Ні правого, ні винного не вбивайте і не поведіть вбити його; якщо хто буде достоїн навіть смерті, то не погубляйте ніякої душі християнської.» [4]. Деякі поради князя можна трактувати як визнання за людиною права на справедливе правосуддя, а саме – порада уникати помсти при застосуванні покарання: «не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня» [4].

Найвидатнішим джерелом стародавнього права Київської Русі є збірник «Руська

правда». «Руська правда» ґрунтувалася на звичаєвому праві, і про значення цієї збірки для розвитку українського права її дослідник М. Чубатий пише: «вона є головним твором, де зібрані погляди українського народу в першій добі, є немов підручником пізнання цілої правової системи, яка панувала в Київській державі». [5, с.459]. Звичай є самовизначенням національної правової культури, її «духом» і особливістю. Правові звичаї Київської держави відображали установлені правила соціальної поведінки людей і як правило протягом довгого часу не були письмово зафіксовані – письмове оформлення звичаєвого права з'явилося уже згодом внаслідок зміцнення державної влади. Як зауважує М. Марченко, письмово зафіксований звичай з більшою точністю доносився до адресата і, враховуючи особливу значимість писаних текстів у ті часи, володів уже дещо сакральним, священним характером [6- с.463].

Дослідники зауважують: якщо порівнювати із аналогічними європейськими кодексами того часу, то слід визнати, що «Руська правда» вигідно відрізняється від них як юридичною технікою, так і гуманістичним характером. В основі збірника – ідеали природного права. Важливе місце відводиться нормам, що стосуються прав і свобод людини. Людське життя проголошується найвищою цінністю, а забрати у людини право на життя – найбільшим злочином. «Правдою» не передбачались смертна кара, катування, мученицькі покарання. Обмежувалась кровна помста (яка згодом й зовсім була замінена на грошову компенсацію). Честь і гідність особи визнавались недоторканими, і посягання на них каралось дуже суворо. Закріпленими у документі нормами врегульовувалися відносини власності і спадкові відносини. Не зважаючи на те, що «Руська правда» підтримувала феодальну нерівність і передусім захищала інтереси феодалів, слід зауважити однак, що права нижчих верств населення також були захищені [5].

Значний вклад у подальший розвиток вітчизняної філософської думки щодо прав людини було зроблено одним із найвидатніших мислителів епохи Відродження в Україні Станіславом Оріховським-Роксола-

ном, який ще у XVI ст. відстоював концепцію природних прав людини, випередивши таких європейських теоретиків природного права, як Т. Гоббса, Дж. Локка та Г. Гроція.

Природне право Оріховський ставив вище від законів, які за певних умов можна змінювати. Природне право для філософа – це право божественне, і воно є єдиним для усіх: для королів і підданих, для багатих і бідних. Людина народжена для свободи, вважав гуманіст. Свобода – у підкоренні праву, саме ж право не підвласне нікому. Найвищим законом держави є благо народу. Король повинен турбуватись про благо народу і діяти у відповідності із принципами природного права. Король не може робити щось усупереч закону, він є вустами, очима і вухами закону. Мислитель наголошував, що «не всяка людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості» [7, с.27]. Усі рівні перед законами природи, немає ні рабів, ні вільних, становище одного не є кращим, ані гіршим за іншого, і «при однакових правах у всіх однакова сила» [7, с.39]. Погляди Оріховського співзвучні із ренесансним баченням людей рівними у своїх правах: правитель є рівним зі своїми підданими, «король є братом, а не паном для своїх підлеглих» [7, с.379].

Ірина Майданюк слушно зауважує: «величезна заслуга С. Оріховського полягає в тому, що він ще в ранньомодерний період української культури гостро ставив питання, що стосуються невідчужуваних прав людини, серед котрих – свобода, рівність, справедливість, толерантність» [2, с.126].

Ідеї природно-правових витоків прав людини пронизували творчість українських гуманістів Г. Смотрицького, І. Вишенського, М. Смотрицького, К. Саковича. В «Апокрисисі» Філарета знаходимо обґрунтування рівних прав людини на основі їх природного та божественного походження. Здобутки української філософсько-правової думки доби Ренесансу стали підґрунтям зародження та ствердження ідей прав людини. Надалі ідеї природних прав були розвинуті представниками Києво-Могилянської академії: Л. Барановичем, І. Гілятовським, І. Гізелем, С. Яворським. М.Козачинський у

своїй творчості розвивав правові ідеї Фоми Аквінського. Природне право він розумів як «актуальні вказівки для свідомості та совісті» і заперечував право змінювати його. Ф. Прокопович ототожнював природне право із Божими законами: на його думку, вони гармоніюють і не суперечать одне одному.

Розроблення філософсько-правових поглядів у засновника класичної української філософії Г. Сковороди відбувалося у руслі природничо-правової доктрини, хоча мислитель і не використовував природничо-правову термінологію [8, с.196]. Ідеї Сковороди не були чужими для тогочасних європейських просвітників. Це відзначав, зокрема, І. Франко, який казав, що у творах Г. Сковороди відбилися ті самі «ідеї рівності людей і простоти взаємин, котрі у Франції проповідував Руссо» [9].

Центральною проблемою філософії Сковороди є людина, її життєвий шлях, її щастя. У своїй творчості філософ намагався знайти відповіді на запитання: ким є людина, у чому полягає зміст її життя, якими є основні грані людської діяльності. Роздуми Сковороди мають релігійно-філософський характер, вони спираються на головні християнські цінності: любов, віру, надію. Крізь любов та віру людина пізнає себе, вважає мислитель. Осягаючи себе, людина знаходить духовний мир та спокій. Духовне самопізнання філософ вважав універсальним способом перебудови світу. Сили добра, тобто ті сили, які спроможні протистояти злу, дані людині від природи і знаходяться у ній самій. Щастя міститься у самій людині, воно є легко досяжним, якщо людина йде шляхом любові та віри. Необхідною передумовою на шляху людини до щастя є дотримання нею принципу «спорідненої» праці – її відповідальності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття. [10, с.230]. Кожна людина має свою природу, свій особливий нахил до «сродної» собі справи. Людина не може змінити його, – лише пізнати, а тоді обрати собі заняття і життєвий шлях, який буде органічно відповідати природним здібностям і покликанню людини. Концепція спорідненої праці є своєрідним аналогом ідеї

права у Сковороди. Ідея спорідненої праці виступає у мислителя як моральна підстава права і механізм забезпечення соціальної справедливості [11, с.116].

Один із найвидатніших представників української філософсько-правової думки П. Юркевич джерелом морального і правового законодавства вважав серце, а не розум. Філософ писав, що саме серце допомагає людині відрізнити добро від зла, а справедливість від несправедливості. Науковці вважають, що «Філософія серця» Юркевича у класичній філософії права України виступає методологічним фундаментом морального обґрунтування права [11, с.118].

Період ХІХ ст. – початок ХХ ст. ознаменувався поширенням ідей лібералізму в Україні. Також для цього часу характерним було посилення позитивістських поглядів на право, що спричинилось до зміщення акценту з обґрунтування права на питання про його функції. Разом з тим, відбувається активне пробудження національної самосвідомості. Філософсько-правова спадщина цього часу найбільш яскраво представлена працями таких мислителів, як М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського.

Як відзначає В. Ляшенко, «ґрунтовна розробка всього інституту прав людини (економічні, політичні, соціальні, культурні) та поєднання історико-національних традицій українського народу з досягненням світової правової думки належать М. Драгоманову, погляди якого формувалися під впливом Гроція, Спінози, Локка» [8, с.196]. І хоча Драгоманов не залишив нам жодної цілісної праці про право, аналіз творчого доробку автора свідчить про те, що центральною темою його правових досліджень були права людини. Особливе місце у творчості автора відводилось проблематиці співвідношення прав особистості та прав нації. Драгоманов як представник природно-правової теорії визнавав, що людина від народження наділена невід'ємними правами на життя та особисту недоторканість, а позитивне право призначене закріпити ці права. Вчений відстоював пріоритет прав людини і громадянина над державними інтересами, хоча й визнавав усю важливість і гостроту національного питання.

Досліджуючи питання права у науковій спадщині І. Франка, О. Бунчук зауважує, що І.Франко, не будучи юристом за фахом і не вдаючись до оцінки типів праворозуміння, виявляв схильність до інтегрування елементів природно-правового, соціологічного і формально-догматичного правопізнання (права людини розглядав як природне явище, захищав гідність людини незалежно від соціального становища, національної і релігійної належності; соціальне середовище вважав системою сфер, у яких відбувається формування права в процесі спілкування і співпраці людей; державі, її уповноваженим органам, відводив відповідальну роль у формалізації права, санкціонуванні, встановленні, зміні чи відміні правових норм) [12]. На противагу М. Драгоманову, І. Франко надавав пріоритет нації у співвідношенні «особистість – нація».

Український правознавець і соціолог М. Ковалевський одним із покликань держави вважав забезпечення прав і свобод людини. Неодмінними характеристиками держави він вважав рівність громадян, правове регулювання втручання держави в особисте життя її громадян, дотримання урядом законів та судовий контроль за діяльністю уряду, забезпечення самоврядування суспільства тощо [13 – с. 17].

Ідея невідчужуваності прав людини яскраво прослідковується у працях Б. Кістяківського, творчість якого загалом була спрямована на розроблення доктрини верховенства права. Б.Кістяківський своїм науковим доробком значно збагатив уявлення про правову державу. Вчений вважав, що передумовою існування правової держави є обмеження законом повноважень державної влади. Така обмеженість влади створюється визнанням за людиною невід'ємних, непорушних і недоторканих прав. Науковець стає на захист прав і свобод особи; унеможливорює владне свавілля, обмежуючи повноваження владних органів чіткими рамками закону. Для Кістяківського право і закон, принцип верховенства права і принцип законності – поняття не тотожні. Верховенство права вчений пов'язує із народовладдям. Правова держава у Кістяківського – це держава народна і демократична, держава,

у якій забезпечено верховенство права, а не закону [14, с.229].

Б. Кістяківський мислив правову державу лише через визнання невідчужуваних природних прав людини: «невід'ємні права людської особи не створюються державою; навпаки, вони за самою своєю суттю безпосередньо присвоєні особі. Серед цих невід'ємних безпосередньо притаманних людині прав на першому місці стоїть свобода совісті» [15, с.846].

Радянський період розвитку правової науки України ознаменувався критикою як юснатуралізму загалом, так і концепції природних прав людини зокрема. Позитивістське трактування права було визнано єдиним і загальнообов'язковим для всієї радянської юридичної науки, а відкрите поширення природно-правового праворозуміння було практично неможливим [16, с.130].

Підсумовуючи все, сказане вище, можна наголосити, що ідея невід'ємності природних прав людини пронизує всю історію розвитку філософсько-правової думки України. Міцна юснатуралістична традиція нашої правової культури повинна стати підґрунтям, на якому відродиться демократичне і правове суспільство, із споконвічно притаманними йому ідеалами справедливості, свободи і природної рівності людей. На жаль, нинішня Україна – це держава, яка все ще бореться з негативними наслідками радянського легізму, який глибоко вкорінився у сферу державної правової політики. Реалії життя вимагають заміни легістського праворозуміння юридичним, адже тільки переорієнтація сутності права на гуманістичний аспект є запорукою захисту прав і свобод людини.

Література:

1. Патеї-Братасюк М. Г. Антропоцентрична теорія права / Патеї-Братасюк М. Г. – К., 2010. – 395 с.
2. Майданюк І. З. Концептуальні засади природного права в історії філософії України (від джерел до професійної філософії): Монографія. – К: Вид. ПАРАПАН, 2011. – 268с.
3. Антропология права: навч. посіб./ В.І. Кушерець, С.О. Мосьондз та ін.; за ред.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлюються витоки і становлення ідеї природних прав людини в контексті філософсько-правової історії України. Виявлено особливості юснатуралістичного мислення українців.

SUMMARY

The article highlights the origins and the development of the idea of natural human rights in the context of history of philosophy of law in Ukraine. Revealed the key features of natural law thinking of Ukrainian people.

В.І. Кушерця. – К.: Знання України, 2011. – 223с.

4. В. Мономах. Повчання дітям. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litorpys.org.ua/litor/lit27.htm>

5. Чубатий М.Д. Руська правда// Антологія української юридичної думки. В 6 т.- Т.2: Історія держави і права України: Руська правда/ Упор. І.Б.Усенко.-К.:Юридична книга, 2002.-592 с.- С.454-459.

6. Філософія права. Курс лекцій: учебное пособие: в 2т. Т.1/ С. Н. Бабурин, А. Г. Бережнов, Е. А. Воротилин [и др.]; отв.ред. М. Н. Марченко. – Москва: Проспект, 2013. – 552с.

7. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія у 2 частинах. – Частина 1. – К., 1995 – 432с.

8. Філософія права / за ред. М. В. Костицького та Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

9. Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи.- Київ: Наукова думка.-1983

10. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. – К: Академвидав, 2008. – 592с.

11. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків: Право, 2009.

12. Бунчук, Оксана Борисівна. Питання права у науковій спадщині Івана Франка: автореферат дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Б. Бунчук ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2009. – 20 с.

13. Гуренко М. М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2004. — 36 с.

14. Братасюк М. Верховенство права як предмет осмислення у творчості А. Дайсі та Б. Кістяківського / М. Братасюк // Публічне право. — 2012. — № 2 (6).

15. Кістяківський Б. Соціальні науки і право / Б. Кістяківський // Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права. – К., 2008. – 992 с. – ст. 846

16. Рабінович С. П. Юснатуралізм у філософсько-правовій думці України: взаємодія західної та східної традицій європейського права / С. П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 4. – С. 127–132.